

ЗНАННЯ І ПСИХОФІЗИЧНА ПРОБЛЕМА

ГЛАВА 5. ВЗАЄМОДІЯ І СВІДОМІСТЬ*

Карл Поппер

Пані та панове!

Я сподіваюся, що ви не забули, що головна тема моїх лекцій — це психофізична проблема (body-mind problem), і що світ 3, емерджентна еволюція¹ і теорія еволюції мови мають слугувати основним способом просування до пробного розв'язання (tentative solution) психофізичної проблеми. У сьогоднішній лекції я збираюся накреслити розв'язання цієї проблеми.

Мушу попередити вас, однак, що пробна теорія, яку я маю намір запропонувати вам, є не тільки пробною, але також і не повною мірою теорією порівняно, скажімо, із теорією в галузі фізики. Але, це теорія, яку можна перевірити (testable theory), і вона пройшла деякі випробовування так, що перевершила всі мої очікування.

Тим із вас, хто хоч щось знає з історії філософії, навряд чи потрібно говорити, наскільки незадовільним є все, що було сказано про нашу проблему досі. Тільки порівняно з деякими попередніми спробами, я думаю, що мені є що запропонувати.

Цікаво зауважити, що наші знання про психіку (minds²), зокрема нашу власну психіку, є вкрай невиразними. Наші знання про власну

---

* Переклад виконаний за виданням: *Popper K. Knowledge and the Body-Mind Problem: In Defence of Interaction* / ed. M.A. Notturmo. London: Routledge, 1994. P. 105-128.

¹ Процес стрибкоподібного виникнення якісно нових рівнів організації живих істот. — Примітка редакторів (тут і надалі).

² Англійське слово *mind* дуже багатозначне, і тут перекладається різними способами залежно від контексту, зокрема у зв'язку зі специфікою його розуміння в певному філософському чи науковому напрямах, як розум, свідомість, психіка,

фізичну поведінку набагато зрозуміліші. І це, звісно, є причиною того, чому вона вивчена ретельніше.

Термін «біхевіоризм», подібно до більшості таких термінів, є дво-значним. Він може означати або рішення зосередитися на поведінці, а не на станах свідомості (consciousness), або ж, більш радикально, заперечення існування станів свідомості як таких. Ця більш радикальна теорія також називається «фізикалізм» — більш давній термін «матеріалізм», — і вона дуже зручна, бо, якщо ми приймемо її, зникає велика кількість дуже складних проблем. Її єдиною вадою є те, що вона хибна. Стани свідомості безперечно існують, попри те, що вони невиразні і їх важко описати, і попри те, що їх існування породжує важкі проблеми.

Думаю, необхідно, у зв'язку з цим, прояснити, що існує багато загальних філософських теорій (sweeping philosophical theories), що заперечують існування станів свідомості, які за своєю загальною структурою та статусом схожі на фізикалізм, матеріалізм чи радикальний біхевіоризм — інакше кажучи, теорії, які є *хибними*, навіть якщо вони є *неспростовними*. Перш ніж я продовжу далі, вважаю за потрібне обговорити цю ситуацію, тому що багато людей помилково думають, що теорія, яка є неспростовною, має бути істинною.

Одна з таких неспростовних теорій відома під назвою «соліпсизм». Соліпсизм — це теорія про те, що я, і лише я, існую. Згідно з цією теорією, решта світу — зокрема всі ви, а також моє тіло — це мій сон (dream). Отже, ви не існуєте. Ви — тільки мій сон. Ця теорія не може бути спростована вами. Ви можете запевняти мене у своєму існуванні. Ви можете кричати і, можливо, вдарити мене, щоб довести, що ви існуєте. Усе це, звісно, ніколи не зможе спростувати соліпсизм. Очевидно, я можу завжди сказати, що мені сниється, що ви кричите і б'єте мене. І зрозуміло, що не може статися нічого такого, що могло б спростувати моє соліпсичне переконання — якби я мав таке переконання. Звісно, я не дотримуюсь жодних подібних поглядів. Але якщо хтось із вас вирішить стати соліпсистом, я не зможу спростувати вас.

Чому я не соліпсист? Хоча соліпсизм неспростовний, він є хибною і, на мою думку, безглуздою теорією. Її *неможливо* спростувати, але *можна* навести дуже хороші, хоч і не цілком переконливі, аргументи проти неї.

душа, мислення. Щоб не втратити важливі нюанси, у тексті в дужках вказано оригінальний відповідник там, де можливі різні прочитання термінів, важливих для розуміння концепції автора.

Одним із таких аргументів є історія, яку Б. Рассел розповідає в одній зі своїх книг. (Я думаю, вона міститься в томі «Рассел» у «Бібліотеці живих філософів» Шилпа.³) Автор повідомляє, що він отримав листа від пані, яка розповіла йому, що вона переконана соліпсистка і що вона написала книгу, у якій міститься неспростовний доказ соліпсизму. Пані з обуренням скаржиться, що всі видавці, яким вона надіслала свій рукопис, відхилили його, і потім вона просить Б. Рассела втрутитися від її імені.

Жарт цієї історії, звісно, полягає в тому, що соліпсист не повинен нарікати на видавців, оскільки видавців не існує. Також не повинен соліпсист просити неіснуючого філософа втрутитися від його чи її імені. Але це, звісно, не *спростовує* соліпсизм. Адже пані, про яку йдеться, завжди могла відповісти, що все це було частиною її сну: що це було її мрією побачити свою книгу опублікованою — або, точніше, *бачити уві сні (to dream)*, щоб її книга була опублікована, — і що це було її тривожним сном про те, ніби їй ніколи не наснитися, що її книга була опублікована.

Так само непереконливий аргумент проти соліпсизму — але досить хороший для мене — був би таким. Читаючи В. Шекспіра, або слухаючи когось із великих композиторів, або споглядаючи твір Мікеланджело, я чудово усвідомлюю той факт, що ці твори дуже, дуже далеко виходять за межі всього, що я коли-небудь міг би створити. Але, згідно з теорією соліпсизму, *тільки я існую* — так що уві сні є ці твори і я є насправді їх творцем. Для мене це абсолютно неприйнятно. І тому я роблю висновок, що інші психіки (*minds*) мають існувати, а соліпсизм має бути хибним. Очевидно, цей аргумент непереконливий. Але, як я вже казав, для мене він досить хороший. Насправді, щоб серйозно повірити в соліпсизм, потрібно було б бути людиною з манією величчя (*megalomaniac*). Непереконливий аргумент такого типу називається аргументом *ad hominem*⁴. Це не остаточний аргумент, а, так би мовити,

---

³ «Бібліотека живих філософів» — це серія книг, задумана та розпочата П. А. Шилпом в 1939 році, що видається і понині іншими редакторами. Кожен том присвячений окремому живому видатному філософу та містить його інтелектуальну автобіографію, аналіз його філософських ідей, повну бібліографію його творів, критичні й інтепретаційні праці цих творів інших авторів, а також відповіді філософа своїм опонентам. Том, присвячений Б. Расселу, вийшов друком в 1944 році. Див.: *The Philosophy of Bertrand Russell. The Library of Living Philosophers. Volume V / ed. by P. A. Schilpp. Evanston and Chicago : Nortkwerslern University, 1944.*

⁴ Аргумент *ad hominem* — один із прийомів, що може застосовуватися в аргументації, коли замість обґрунтування тези аргумент спрямовується на людину,

звернення від людини до людини.

Теорія, яка за змістом дуже відрізняється від соліпсизму, але дуже схожа за своєю логічною структурою, зустрічається в короткій розповіді віденського філософа Й. Поппера-Лінкеуса. Це історія молодого афінянина, якого друзі прозвали «Маленький Сократ», хто, подібно до Сократа, прогулюється Афінами, закликаючи людей до дискусії з ним. Теза, яку він просить інших спростувати, полягає в тому, що він, Маленький Сократ, безсмертний. «Спробуйте спростувати мене», — каже він. «Ви могли б подумати, що можете зробити це, вбивши мене. Але навіть якщо я умовно прийму вашу гіпотезу про те, що ви можете спростувати мене в такий спосіб, то, за вашою ж гіпотезою, ваше спростування настане надто пізно, щоб спростувати *мою*».

Цей аргумент був відомий у Відні, де Й. Поппера-Лінкеуса багато читали. Л. Вітгенштайн був настільки вражений неспростовністю аргументу Маленького Сократа, що прийняв його, говорячи у своєму Трактаті не лише те, що «смерть не є подією життя», але також, що «той, хто живе в теперішньому, живе вічно»⁵. На відміну від Л. Вітгенштайна, я вважаю, що хоча ми всі живемо в теперішньому, ми не будемо жити вічно. І взагалі, мене не дуже вражає неспростовність.

Іншою версією соліпсизму є філософія єпископа Дж. Берклі. Він — надто скромна людина та надто хороший британець, щоб бути соліпсистом: він визнає, що інші душі (minds) мають право на існування нарівні з його власною. Але він наполягає на тому, що існує тільки *душа*, і що існування тіл і матеріального світу — це свого роду марення, яке, завдяки втручання Бога, ввижається всім душам в унісон. Інакше кажучи, світ не існує, окрім як у нашій психіці, тобто в нашому досвіді його сприймання. Або, інакше кажучи, фізичний світ — це наш сон (dream), так само як у соліпсизмі — *мій* сон. Проте, хоча теорія Берклі не є манією величчя, єпископ мав бути вражений іншим аргументом *ad hominem*: його теорія несумісна з християнством. Християнство вчить, що ми не є чистими душами чи духами (spirits), а втіленими душами (embodied minds). Воно навчає реальності тілесних страждань.

Усі ці теорії неспростовні, і цей факт, схоже, справив велике враже-

---

на особливості її характеру, її мотиви, обставини її життя тощо.

⁵ «6.4311. Смерть не є подією у житті: ми живемо не для того, щоб відчувати (experience) смерть. Якщо ми вважаємо, що вічність означає не нескінченну часову тривалість, а позачасовість (timelessness), то вічне життя належить тим, хто живе сьогодні». — Див.: Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus / translated by D. F. Pears and B. F. McGuinness. With an introduction by Bertrand Russell. London and New York : Routledge Classics, 2002. P. 87.

ння на деяких філософів — наприклад, Л. Вітгенштайна. Але теорії, що стверджують протилежне, настільки ж неспростовні — факт, який має зародити в нас сумніви. Як я часто говорив, це помилка думати, що неспростовність є перевагою теорії. Неспростовність — це не перевага, а вада. Я все ще думаю, що це досить гарний спосіб постановки питання. Але оскільки один мій дещо педантичний колишній студент розкритикував моє формулювання, тепер я, на жаль, мушу докладно пояснити, що я маю на увазі. Я вважаю, звісно, що той факт, що теорія є неспростовною, не повинен справляти на нас гарне враження, а має викликати в нас підозру до цієї теорії.

Зрозуміло, що і соліпсизм, і теорія Дж. Берклі, названа «ідеалізмом», розв'язують психофізичну проблему, бо обидві кажуть, що тіл не існує. Так ось матеріалізм, чи фізикалізм, чи радикальний біхевіоризм, також розв'язує психофізичну проблему. Але він робить це протилежним способом. Вони кажуть, що не існує психіки (*mind*), що не існує ні психічних станів (*mental states*), ні станів свідомості (*states of consciousness*). І вони стверджують, що не існує інтелекту (*intelligence*), що існують тільки тіла, які поводяться як нібито вони були розумними (*intelligent*) — роблячи, наприклад, більш чи менш осмислені вербальні висловлювання або, точніше, вербальні звуки.

Ця теорія, знову ж таки, неспростовна. Однак, проти неї існує знову ж таки аргумент *ad hominem*. Він звучить так. Ми можемо запитати фізикаліста: «Кому ви адресуєте свою теорію? Моєму тілу? Або моїй більш чи менш розумній поведінці? Ваша мета — домогтися від мене вербальної відповіді? Вірогідно, переконати мене — не може бути вашою метою. У кращому випадку, вашою метою може бути змусити моє тіло вимовити більш чи менш осмислені вербальні звуки: “Я переконаний”. Але до чого вся ця метушня навколо вербальної поведінки? Чи *існує* щось на зразок істини і хиби? І якщо всі розмови про істину і хибу — це просто вербальна поведінка і нічого більше, то чому вербальна поведінка варта клопоту всіх цих нескінченних суперечок?».

Я не натякаю, що ці коментарі можуть спростувати фізикалізм. Особисто я можу говорити тільки про те, що мене не надто цікавлять вербальні звуки фізикалістів, щоб продовжувати далі цю мою вербальну поведінку, яку ми, старомодні противники фізикалізму (*non-physicalists*), могли б описати як критику фізикалізму *ad hominem*.

Оскільки я так багато сказав про фізикалізм, я можу так само сказати кілька слів про комп'ютери: про твердження, що наші мізки, або, можливо, наше мислення (*minds*), є комп'ютерами, або навпаки; і

про зауваження, зроблене з дуже серйозним обличчям, що комп'ютери мають такі ж хороші мізки чи навіть кращі за наші власні.

А. Ейнштейн одного разу сказав: «Мій олівець розумніший за мене». Він мав на увазі, звісно, те, що він міг, використовуючи свій олівець, отримати результати, які він не передбачав. Цілком правильно: це саме та причина, через яку ми робимо олівці та користуємося ними. Якби ми не могли просунутись з олівцем далі, ніж без нього, ми б ним не користувалися.

Те ж саме стосується, звісно, і комп'ютерів. Комп'ютер — це не що інше, як прославлений олівець: більший, кращий, потужніший і, головне, неймовірно дорогий олівець. Очевидно, що ми не створювали б ці неймовірно дорогі супер-олівці, якби вони не були більш розумними, ніж звичайні.

Фізикалізм, коротко кажучи, заперечує очевидне — тобто існування психічних станів, або свідомості (*consciousness*). З-поміж тих, хто не заперечує очевидного існування психічних станів, за визнання конкурують кілька теорій розуму (*mind*). Існує, по-перше, теорія Р. Декарта. У дещо модернізованій формі, що уникає розмови про «субстанцію», його теорія стверджує, що психічні та фізичні стани *взаємодіють*. Тому теорію філософа описують як «інтераціоналізм». Оскільки фізичні стани *локалізуються* у просторі та часі, постає питання: у якому *місці* відбувається взаємодія? Відповіддю Р. Декарта було: «У мозку, у так званій “шишкоподібній” залозі». Його відповідь була сильно висміяна. Але я тут запропоную дуже схожу відповідь.

Альтернативною до інтераціоналізму є теорія, згідно з якою фізичні та психічні стани не взаємодіють, а йдуть паралельно. Ця теорія називається «психофізичний паралелізм». У своїй найпростішій і найвідомішій формі, зобов'язаний Б. Спінозі, вона говорить, що мислення (*mind*) і матерія — це два аспекти тієї ж речі. Якщо ми подивимося на шматок ячної шкаралупи зсередини, він виявиться увігнутий. Якщо ми подивимося на той самий шматок ззовні, він буде опуклим. Але опуклість і увігнутість — це аспекти тієї самої речі. Філософ припустив, що, якщо ми дивимося на реальність зсередини, то це мислення, а якщо ми дивимося на реальність ззовні, то це матерія.

Це оригінальна теорія, і вона, мабуть, може бути істинною. Можливо, електрон наділений свідомістю (*consciousness*). Але згідно з квантовою фізикою, усі електрони абсолютно однакові, *хоч би якою не могла бути їхня історія*. Інакше кажучи, на них не повинна впливати їхня історія. Якщо прийняти паралелізм, це означає, що, навіть якщо вони мають свідомість, у них не може бути жодної *пам'яті*. Так

ось свідомість (consciousness) без будь-якої пам'яті складалася б зі спалахів свідомості, кожен з яких тривав би впродовж мінімального часу й абсолютно не був би пов'язаним із будь-яким іншим. Така форма свідомості можлива. Проте вона була б зовсім відмінною від того, що ми називаємо «свідомістю». Адже це повністю залежить від *пов'язаності станів свідомості* через деякі не надто короткі проміжки часу.

За таких причин я не думаю, що паралелізм може сприйматися всерйоз. Але є теорія, що може розглядатися як варіант паралелізму, яка є більш серйозною. Вона носить потворну назву «*епіфеноменалізм*», і її можна описати так.

Через тертя кожен годинник вироблятиме деяку кількість тепла. Але це — побічний продукт, який має мало чи взагалі нічого спільного з його роботою: ми можемо зрозуміти його механізм, не звертаючи уваги на невелику кількість тепла, що виробляється. Таке нерелевантне явище, як тепло, що виділяється годинником, називається «епіфеноменом». У зв'язку з психофізичною проблемою, епіфеноменалізм — це теорія, згідно з якою психіка (minds) існує, але як епіфеномен, тобто фізикалізм, матеріалізм, або біхевіоризм, помиляються, коли заперечують існування свідомості (consciousness), але вони мають рацію, коли ігнорують це. Адже, якщо психіка (mind) — це епіфеномен, то все, що має хоч якесь значення, може бути виражене в біхевіористських термінах.

Епіфеноменалізм поділяє з паралелізмом переконання, що фізичний світ (world of physics) є завершеним — або, інакше кажучи, що в принципі все, що взагалі можна пояснити, можна пояснити в суто фізичних термінах.

Це є тим поглядом на завершеність фізичного світу (physical world), з яким я намагаюся боротися за допомогою своєї теорії світу 3 (theory of world 3).

Світ 3: теорії, об'єктивні проблеми

Світ 2: схильності до поведінки (dispositions to behave)

Світ 1: фізичні стани

Той факт, що є об'єктивні проблеми, як-от проблеми теорії простих чисел, що існують у світі 3, разом з тим фактом, що відкриття такої проблеми може призвести до колосальних і очевидних змін у світі 1, показує, я вважаю, що світ 1 не замкнений і не завершений, а відкритий світу 3, причому світ 2 виступає як посередник.

Якщо це так, то епіфеноменалізм має бути помилковим: розум (mind) чи свідомість (consciousness) не можуть бути несуттєвим епіфеноменом.

Моє відхилення епіфеноменалізму також підтримується еволюційним підходом: якщо розум, чи свідомість, — це епіфеномен, то чому він мав би еволюціонувати? Чому він мав ставати все більш і більш помітним у вищих тварин?

Ці питання, зі свого боку, наводять на думку, що для того, щоб зрозуміти розум, або свідомість, і його зв'язок із фізіологією організму, слід прийняти біологічний погляд і запитати: у чому полягає біологічне значення розуму (mind)? Що розум робить для організму?

Усі ці питання привели мене до того, що я, мабуть, можу назвати новою теорією розуму та Я (ego).

Почну із зауваження, що світ свідомості (consciousness) так само зовсім не однорідний, як і світ 1 чи світ 3.

Існує відома всім нам різниця між станами свідомості, коли ми не спимо, і станами свідомості, коли ми спимо та бачимо сни. Також існують подібні відмінності між яскравим сном, який добре запам'ятовується, і тим, про який ми маємо лише найбільш туманні спогади.

Про свідомість (consciousness) тварин ми знаємо, звісно, дуже мало. Але поведінка собак під час неспання та сну — або явно потривожених сновидіннями, або у глибокому сні — досить схожа на нашу власну поведінку, щоб припустити, що собаки й інші вищі тварини також мають свідомі стани (conscious states) різних рівнів.

Моє перше й основне припущення можна сформулювати в такий спосіб. Говорити про тіло та психіку (mind) трохи оманливо, оскільки існує багато різних видів і рівнів свідомості (consciousness) у царстві тварин. Багато нижчих рівнів можна іноді знайти в нашому власному досвіді — уві сні, наприклад, або під час гіпнозу.

Моє друге припущення ось у чому. Ми можемо провести різницю між повною свідомістю (full consciousness), тобто вищою формою людської свідомості, та нижчими формами, які можуть бути зовсім різними.

Тепер постає питання біологічного значення цих різних рівнів свідомості. Це питання, на яке важко відповісти. До того ж, тут усе гіпотетичне — навіть існування нижчої, чи тваринної, форми свідомості. Зрештою, ми завжди взагалі можемо заперечувати існування свідомості, як це роблять радикальні біхевіористи, або фізикалісти. Отже, у цій галузі не можна очікувати на жодні переконливі аргументи на користь наших припущень.

Проте теорії завжди гіпотетичні, і принаймні деякі з моїх припущень мають наслідки, що перевіряються (*testable consequences*).

Щоб гіпотетично відповісти на питання про біологічне значення свідомості (*consciousness*), я пропоную розглянути дві ідеї: *ідею ієрархії регуляції* (*hierarchy of controls*) та *ідею пластичної регуляції* (*plastic control*).

У всіх вищих організмах ми знаходимо ієрархію регуляції. Є регуляції, що контролюють серцебиття, дихання та баланс організму. Є хімічна та нервова регуляції. Є регуляція процесів загоєння та регуляція росту. У всіх тварин, що вільно пересуваються, існує центральна регуляція рухів. Ця регуляція, схоже, є найвищою в ієрархії. Я припускаю, що ментальні стани пов'язані з цією центральною та найвищою регуляторною системою, і що вони допомагають зробити цю систему більш пластичною. Регуляцію, подібну до тієї, що змушує нас моргати, коли щось раптово наближається до наших очей, я називаю «непластичною». Коли ймовірні реакції охоплюють широкий спектр можливостей, я говорю про «пластичну регуляцію».

Моє наступне припущення таке. У всіх тварин, що рухаються, є складні системи попередження, як-от очі або щупальця. Існує також вроджене прагнення рухатися — тобто досліджувати довкілля, особливо в пошуках їжі. Система попередження дуже спеціалізована. Вона попереджає про небезпеку, наприклад, небезпеку зіткнення з деревом або небезпеку наближення ворога. Вона також може попереджати про можливість, що наближається, як-от об'єкт, який може бути вжитий у їжу. Назвемо небезпеки та небезпечні об'єкти «біологічно негативними», а можливості — «біологічно позитивними». Органи більшості тварин побудовані в такий спосіб, щоб розрізняти ці категорії. Інакше кажучи, ці органи *інтерпретують* або *декодуєть* подразники, які вони зустрічають. Але ця система інтерпретації або декодування, — яка має анатомічну, а отже, і генетичну, основу, є скоріше жорсткою, ніж пластичною, і не враховує незвичні ситуації, як показує приклад з комахами, що б'ються об скло вікна. Моє припущення полягає в тому, що у процесі емерджентної еволюції спочатку виникають невиразні відчуття, які відображають очікування твариною негативних або позитивних подій, чи початкового відходу та просування вперед, і що на подальших етапах емерджентної еволюції вони перетворюються на відчуття болю та задоволення. Ці відчуття мають здебільшого випереджувальний характер. Зі свого боку, вони стають основою подальшого, або більш високого, рівня системи інтерпретації чи декодування сигналів, що надходять до тварини, тобто системи

інтерпретації чи декодування, що виходить за межі тієї системи, яку забезпечують самі органи чуттів. Отже, другий світ може виникнути з першого, і ми вже бачили, як третій може виникнути з другого.

У незвичних ситуаціях тварина часто неправильно інтерпретувати-ме або невірно декодуватиме сигнали, які вона отримує. Я припускаю, що це призводить до пробних (tentative) інтерпретацій — до коливання, скажімо, між відходом і просуванням вперед, або між почуттями страху та відваги. І з цього можуть розвинутися *випереджувальні й пробні інтерпретації ситуації*. Вони випереджувальні в тому сенсі, що пов'язані скоріше з початковою іннервацією рухів, ніж із реальними рухами. Це було б вирішальним кроком. Цей крок означав би пробне випробування (trying) можливих рухів або можливих реакцій, без негайного здійснення самих реальних рухів.

Біологічна перевага процесу такого роду видається безсумнівною і може призвести до стадії, коли різні можливі лінії поведінки та їх відповідність ситуації можуть бути випробувані певною мірою без ризику здійснення реальних рухів.

Але для цього довелося б залучити певну *уяву*: уявне передбачення очікуваного наслідку рухів — разом зі зникненням (shrinking back from) уявних та очікуваних наслідків, які є біологічно негативними, і прийняттям (acceptance) тих, що є біологічно позитивними, — і подальшою дією. Отже, це є тим способом, у який свідомість взаємодіє з тілом. Можна припустити, що ця спроба передбачення (anticipatory trying) пов'язана із зароджуваними пробними рухами або зароджуваними іннерваціями органів руху. Так само як інтерпретація або декодування сигналів може бути тісно пов'язана із загальним станом організму — тобто з його очікуванням реакцій чи його готовністю реагувати, — так і ці іннервації, які можуть майже призводити до рухів, мають змогу викликати мінливі та пробні інтерпретації отриманих сигналів. Отже, тварина в голодному й агресивному стані буде інтерпретувати все навколишнє середовище інакше, ніж, скажімо, сита, перелякана або поранена тварина: перша розглядає навколишнє середовище з позиції можливості отримати їжу, а друга — із позиції шляхів втечі.

Свідомість на цьому рівні може бути пов'язана з інтерпретацією та дією, вбудованою в загальні відчуття задоволення та болу, активності, зацікавленості, ініціативності, а також відходу чи втечі.

Зрозуміло, що це дає організму розширення його центральної системи регуляції за рахунок кращих, а також більш пробних, передбачень розвитку як навколишньої ситуації, так і власних поведінкових реакцій.

Те, що я коротко окреслив до цього часу, є свого роду загальним еволюційним тлом для моєї нової гіпотетичної теорії людського розуму та людського Я. Але перш ніж перейти до цієї теорії, дозвольте мені зазначити, що відношення між психічними та фізичними станами, згідно з цією теорією, засадничо те саме, що і між регулюючими та регульованими системами — особливо зі зворотним зв'язком від регульованої до регулюючої системи. Інакше кажучи, це *взаємодія*.

Тепер я переходжу до людської свідомості. Вона містить дуже багато залишків нижчих форм свідомості, як-от усілякі невизначені відчуття (*vague feelings*), змішані з більш вираженими відчуттями болю. Насправді людина (*human being*) може, наприклад, відчувати гострий біль, боятися і бути дуже щасливою водночас.

Отже, людська свідомість — надзвичайно складна річ (*affair*). Знаменита ідея потоку свідомості занадто проста. Існують усі види рівнів свідомості — вищі й нижчі, і нижчі непомітно перетікають (*merging*) у підсвідомі чи несвідомі стани. Ідея потоку зазнає впливу теорії часу — тобто теорії про те, що час тече.

Але немає сумніву, що ми досягаємо повної свідомості — або найвищого стану свідомості, — коли ми мислимо, особливо коли ми намагаємося сформулювати свої думки у формі висловлювань та аргументів. Чи робимо ми це мовчки, розмовляючи з собою — як ми всі іноді робимо, незважаючи на те, що ми заперечуємо це, — чи обговорюємо якусь цікаву проблему з нашими друзями, чи викладаємо нашу теорію на папері, можна не сумніватися (*little doubt*), що мислення й аргументація відбуваються на найвищому рівні свідомості. Під час артикульованого мислення ми справді *знаємо*, що ми свідомі.

Тепер я підходжу до формулювання моєї теорії повної свідомості та Я, або Его (*the ego or the self*). У мене є п'ять головних тез.

1. Повна свідомість укорінена (*anchored*) у світі 3 — тобто вона тісно пов'язана зі світом людської мови і теорій. Вона складається переважно з мисленневих процесів (*thought processes*). Але не існує мисленневих процесів без змісту думки (*thought contents*), а зміст думки належить до світу 3.
2. Я, або Его, неможливе без інтуїтивного розуміння певних теорій світу 3 і, фактично, без прийняття цих теорій за належне. Теорії, про які йдеться, — це теорії про простір і час, про фізичні тіла загалом, про людей і їхні тіла, про наші власні окремі тіла як протяжні у просторі та часі, а також про певні закономірності неспання та перебування уві сні. Або, інакше кажучи, Я, чи Его,

є результатом досягнення погляду на себе ззовні, а отже, розміщення себе в об'єктивній структурі. Такий погляд можливий лише за допомогою дескриптивної мови.

3. Проблема Р. Декарта щодо локалізації повної свідомості, або Я, що мислить (*thinking self*), далеко не безглузда. Моє припущення полягає в тому, що взаємодія Я з мозком локалізується в центрі мовлення⁶. У своїй наступній та останній лекції я торкнувся деяких експериментальних перевірок цього припущення.
4. Я, або повна свідомість, здійснює гнучку регуляцію деяких наших рухів, які, якщо так регулюються, є людськими діями. Багато експресивних рухів не контролюються свідомо, як і багато рухів, які були настільки добре засвоєні, що проникли (*sunk*) на рівень несвідомого контролю.
5. В ієрархії регуляції Я — не є найвищим регулюючим центром, оскільки воно, у свою чергу, пластично регулюється теоріями світу 3. Але ця регуляція є, як і всі пластичні регуляції, типу взаємного обміну (*give-and-take*), або зворотного зв'язку. Тобто ми можемо — і ми це робимо — змінювати регулюючі теорії світу 3.

Тепер я швидко озирнуся на давню психофізичну проблему, тобто на питання, чи існує між тілом і розумом *взаємодія* або *паралелізм*. Відповідь дає емерджентна еволюція. Нові структури, що виникають, завжди взаємодіють із базовою структурою фізичних станів, із яких вони з'являються. Регулююча система взаємодіє з регульованою системою. Психічні стани взаємодіють із фізіологічними станами. А світ 3 взаємодіє зі світом 2, і через нього зі світом 1.

У своїй заключній лекції наступного тижня я говоритиму про Я (*self*), раціональність і свободу.

ОБГОВОРЕННЯ

Запитувач 1: У Вас є п'ять гіпотез, і я боюся, що пропустив четверту та першу.

Поппер: Перша полягає в тому, що повна свідомість укорінена у світі 3. Тобто вона тісно пов'язана зі світом людської мови і теорій.

⁶ Центр мовлення, або центр Брока — структура в мозку, що відповідає за об'єднання окремих рухів органів артикуляційного апарату в єдиний мовленнєвий акт.

Повна свідомість складається головним чином із мисленневих процесів. Але не існує мисленневих процесів без змісту думки, а зміст думки належить до світу З. Отже, це є положенням з аргументом на користь тези. А теза полягає в тому, що повна свідомість укорінена у світі З. «Укорінена» — це, звісно, метафора, і щоб пояснити цю метафору я наведу аргумент, щоб показати, що я маю на увазі під цим укоріненням. Але укоріненість більш повно пояснюється в іншій тезі. Ви хотіли знати п'яту чи четверту? Четверту.

Моя четверта теза полягає в тому, що Я, або повна свідомість, здійснює гнучку регуляцію деяких наших рухів, які, якщо так регулюються, є людськими діями. Багато експресивних рухів не контролюються свідомо, як і багато тих, які були настільки добре засвоєні, що проникають на рівень несвідомого контролю. З-поміж рухів, які були настільки добре засвоєні, що проникають на рівень несвідомого контролю, зараз я згадав їзду на велосипеді. Але я можу мабуть додати сюди дещо, що представляє інтерес, а саме: якщо ми засвоїли певні рухи так, що вони проникають нижче рівня свідомого контролю, тоді, якщо ми спробуємо свідомо слідувати їм, ми дуже часто втручаємося в них так сильно, що ми зупиняємо їх. Я називаю це «ефектом багатоніжки», тому що існує дуже гарна історія про павука та багатоніжку. Павук каже багатоніжці: «Поглянь, у мене всього вісім ніг. Я можу впоратися із вісьмома, а у тебе сто. Я не можу уявити, як ти в кожний момент знаєш, якою зі своїх ста ніг рухати». Тоді багатоніжка каже: «Це дуже просто». І з тих пір вона не змогла рухатися взагалі. Так ось, ефект багатоніжки є цілком реальним. Скрипаль А. Буш — можливо, хтось із вас знає його ім'я, помер близько дванадцяти років тому, і був моїм другом — розповів мені, що колись грав у Цюріху концерт для скрипки Бетховена, а потім прийшов скрипаль Б. Губерман і запитав його, як він зіграв певний пасаж. А. Буш сказав, що це було досить просто, а потім виявив, що він більше не в змозі зіграти цей пасаж. Спроба зробити це свідомо заважала його аплікатурі⁷, хоч би як там не було, важливо те, що він більше не міг зіграти його. Це дуже цікаво та демонструє функцію процесу становлення несвідомого. Очевидно, що це процес, за допомогою якого ми, так би мовити, очищуємо стан свідомості у певний момент, щоб зробити її спроможною цікавитися (following) ін-

---

⁷ Аплікатура — спосіб розташування й порядок чергування пальців під час гри на музичному інструменті, а також позначення цього способу в нотах. Уміння знаходити природну та раціональну аплікатуру становить одну з найважливіших сторін виконавської майстерності інструменталіста.

шими речами. Інакше кажучи, коли ви вмiєте зіграти щось на скрипці настiльки добре, що аплікатура і все, що пов'язано з технікою гри, проникає в несвідоме — або у *фізіологію*, як я зазвичай кажу, — тоді можна зосередитися на виступі загалом. Вам не варто перейматися цим. Ви можете тримати весь твір у своєму розумі (*mind*) та розвивати його з усіма його драматичними елементами, не переймаючись тим, як його зіграти. І, очевидно, у цьому мета. Наприклад, якщо ви навчитеся добре керувати автомобілем, несвідомо здійснювати різні рухи і таке інше, ви можете звернути всю увагу на ситуацію на проїжджій частині, яка, звісно, набагато важливіша. Отже, на всіх цих прикладах ми можемо сказати, що свідома регуляція є найвищою регуляцією, тоді як інші елементи регуляції проникають у підсвідоме та несвідоме. І ми також можемо сказати, що тільки найвища регуляція залишається цілком усвідомленою дією, такою, що ми знаємо, що робимо.

Запитувач 2: Ми всі використовуємо такі слова, як «вищий» і «нижчий» тощо. Але мені цікаво, чому дія, яка стає явно усвідомленою — така навичка, як гра на скрипці, чи будь-що інше, що ви хотіли б згадати, — коли навичка, яка в певний момент коштувала дуже багатьох свідомих зусиль, була опанована, потім стала, так би мовити, частиною свідомості і перетворилася на щось, що ми називаємо «навичкою» — ми називаємо це «навичкою», тому що вона визнається як щось добре виконане, — у якому сенсі тоді вона є нижчою за свідомість як ми зазвичай говоримо про це загальнорозмовною мовою (*common ordinary language*)? Бо мені здається, що коли ми переміщаємо щось звідси в царину явного (*explicitness*), або того, що ви називаєте «свідомістю», це згодом стає проблемою незграбності (*fumbling problem*).

Понтер: Вона [навичка] нижча в сенсі ієрархії способів регуляції. Щодо системи регуляції: візьмемо, наприклад, дитину, яка має навчитися, як тримати рівновагу. Мені не потрібно приділяти жодної уваги тому, щоб тримати рівновагу, і я можу зосередитися, наприклад, на розмові з вами. Мені не потрібно турбуватися про свою рівновагу. Я можу навіть підняти ногу, не втрачаючи рівноваги. Звісно, підняття ноги — це свідомий рух. Але утримання рівноваги під час цього руху є несвідомим. Цілком зрозуміло, що загальний ієрархічний характер тваринної регуляції показує, що вони [навички] справді нижчі. Інакше кажучи, вони перебувають *під* іншою регуляцією. Звісно, завжди існує певна взаємодія, особливо, якщо щось іде не так і вони не спрацьовують, взаємодія стає досить інтенсивною, а дія знову стає усвідомленою. Але, швидше за все, це буде однією з ряду регуляцій

того самого рівня, тоді як вищий рівень регуляції завжди унікальний, тобто *найвища* регуляція. Це центр, так би мовити. Ось у чому справа. Із цих нижчих регуляцій певні невиразні відчуття завжди можуть усе таки підійматися і заважати вищим регуляціям. Наприклад, скрипаль не може зосередитися тільки на аппікатури музичного твору, він також має керувати своїм смиком. Я припускаю, що проблема А. Буша була лише проблемою аппікатури, а не проблемою правої руки. Так ось, лівою рукою і правою рукою, у випадку скрипаля, доводиться керувати певною мірою незалежно, тому що рухи значною мірою незалежні. Це будуть дві системи регуляції — більш-менш на одному рівні, але які підпорядковуються головній регуляції, центральній регуляції.

Запитувач 2: Я припускаю, що, можливо, — я не знаю, як би це зробити схематично, — думаю, що можна припустити, що тут має бути...

Поппер: Якесь піраміда?

Запитувач 2: Ще один рівень, який має включати навички. Інакше кажучи, я б не відносив їх до другого рівня чи навіть як взаємодію між другим і третім рівнями. Я б відніс навички до четвертого рівня.

Поппер: Ви ось це маєте на увазі?

Світ 3: теорії, об'єктивні проблеми

Світ 2: схильності діяти

Світ 1: фізичні стани

Звісно, можна це розділити. Я справді думаю, що навички, які були опановані настільки, що вони стали частиною нашої фізіології, належать до цього другого рівня. Але навичка в абстрактному вигляді, тобто, так би мовити, *правила* навички, явно належать, звісно, до третього рівня. Візьмемо, наприклад, мову. Так ось, я дуже погано володію англійською мовою. Але, якщо хтось справді опановує правила, йому не потрібно думати. Це відбувається автоматично. Він не знає, як говорить. Він не здійснює свідомий пошук слів і правил граматики. Він зосереджується на змісті свого мовлення, а воно просто відбувається саме собою (*runs along*). Однак, правила, яких він дотримується, належать до світу 3. Тепер вони включені у світ 2, але ви можете зробити їх явними. І якщо ви робите їх явними, тоді вони належать до світу 3. Вони належать до світу 3, особливо, якщо ви їх сформулюєте. Однак, навіть якщо вони не можуть бути сформульовані, але водночас є об'єктом навчання, вони належать до світу 3. Звісно, у вас *можуть* бути й інші світи. У мене є, наприклад, власне розрізнення

між «структурою цілі» та «структурою навички». Справа в тому, що всі ці речі в певний спосіб подвоюються. Інакше кажучи, вони належать до світу 3, і їх можна зрозуміти й осягнути у світі 2, а також включити у другий світ у диспозиції. Подібне подвоєння дуже непопулярне. Одним із лейтмотивів сучасної філософії є уникнення цього подвоєння. Це є лейтмотивом позитивізму та феноменалізму, як ви, напевно, знаєте, мати лише одне слово⁸, а не кілька слів. Один світ, що представляє інший, це *жахливо!* У них тільки один світ. Але в реальності, безсумнівно, ці речі складні для розуміння. Коли дитина вивчає мову, вона не знає — і ніколи не знає — граматику як явні правила. Проте, є граMATика, яку вона спочатку робить частиною свого досвіду за допомогою певного типу поєднання наслідування та вродженого схоплення, а потім перетворює, зрештою, на питання диспозиції (*dispositional affair*). Але, звісно, це щось *об'єктивне*, що стає частиною досвіду в такий спосіб, і тому це щось, що належить до світу 3. Чи цього достатньо? *Звісно*, можна провести розмежування. У цьому сенсі я плюраліст, і я б ніколи не виступав на користь теорії, що існує *лише* три світи. Ви можете підрозділяти їх скільки завгодно, і такі підрозділи можуть бути для певних проблем досить важливими. Але задля більшого спрощення, думаю, ці три є досить корисними. Я не сприймаю це серйозніше. Якось до мене звернувся досить відомий фахівець у галузі символічної логіки. Він порадив, що перш ніж цю теорію трьох світів можна буде сприймати всерйоз, я повинен пояснити концепцію світу 3 через систему аксіом. Але я взагалі не сприймаю це так серйозно. Це метафора, яка допомагає нам побачити певні відношення. Такі речі не аксіоматизуєш: це вказівники (*signposts*) і не більше того. Є багато речей, які не можна викласти в аксіоматичній формі.

Запитувач 3: Чи прийнятне для Вас формулювання, що функція свідомості полягає в тому, щоб розглядати альтернативи, і що, коли поведінка передбачає слідування шаблону (*pattern*), скільки завгодно детальному чи засвоєному, вона працює краще, коли немає альтернатив для розгляду, якщо вона нижча за рівень свідомості?

Поппер: Так, я би прийняв його. Звісно, про це треба сказати більше, але це головне. Існують альтернативні можливості. Ці альтернативні можливості випробовуються і їх наслідки передбачаються, а це очікування вимагає від нас певного уявлення про ці наслідки. Дуже

⁸ Тут К. Поппер має на увазі тенденцію сучасної філософії позначати одним терміном сукупність процесів.

часто все це відбувається надзвичайно швидко. Але ми передбачаємо наслідки альтернатив. Альтернативи — погана річ, якщо ми не передбачаємо результатів, а щоб передбачити їх результати, нам потрібно мати якусь уяву. І я припускаю, що уява насправді працює більш-менш на нижчому рівні у формі образу (*in picture form*). Я не думаю, що образи справді потрібні свідомості, як ми можемо бачити на прикладі незрячих людей, які, напевно, не мають візуальних образів, наявних у нас, однак можуть справлятися (*get through*) дуже добре. Але що є спільним і для незрячих, і для зрячих людей так це те, що ці наслідки представлені принаймні відчуттями успіху чи невдачі, болю чи задоволення, або чимось подібним, а тільки потім вони призводять до відповідної дії. Мені здається, що це дійсно точка появи майже повної свідомості — це не повної, але такої, що наближається до неї: а саме те, що ми уявляємо наслідки цих альтернатив. Це так чи інакше акт уяви, і тут робимо вирішальний крок до повної свідомості. Це те, що я пропоную. І тут ми розуміємо, що повна свідомість — навіть майже повна свідомість — може бути біологічно цінною і, отже, може розвиватися далі. Ця теорія, звісно, страшенно туманна та дещо складна, бо цілком очевидно, що ми нічого не знаємо про нижчі рівні свідомості — про тваринні рівні свідомості.

Усе це має бути страшенно умоглядним. Якщо ми не хочемо приймати фізикалізм чи біхевіоризм, які можуть бути надзвичайно зручними, проте, безумовно, вельми хибними, ми не можемо не розглядати психофізичну проблему в термінах еволюції. Це єдиний спосіб, яким ми можемо якось наблизитися до неї. І якщо ми розглядаємо її в термінах еволюції, думаю, зрозуміло, що Р. Декарт кращий за Б. Спінозу. Навіть якщо Б. Спіноза має рацію і навіть якщо електрони мають суб'єктивні стани, це насправді не те, що ми шукаємо. Цей різновид миттєвої свідомості (*momentary consciousness*) настільки далекий від того, що нас цікавить, що проблема еволюції, безперечно, усе ще існує. Інакше кажучи, проблема полягає в тому, як нам перейти від стану свідомості електрона до стану свідомості людини? А це можна пояснити тільки за допомогою еволюції. Тож, навіть якщо прийняти аналогічну Спінозівській теорію паралелізму, усі проблеми залишаються. Вони насправді в жодний спосіб не вирішуються. Ми ніколи не дізнаємося: Б. Спіноза має рацію чи ні. Ми ніколи не дізнаємося про проникливість (*insight*) електронів — насправді, навіть електрони не знають, — адже такий різновид свідомості завжди настільки далекий від чогось на кшталт суб'єктивного знання, якщо вона взагалі існує.

Сподіваюся, ви зрозуміли аргументацію. Якщо існує паралелізм —

якщо мислення (mind) і тіло існують паралельно, — то зв'язна свідомість (connected consciousness) була б різновидом пам'яті, що може бути паралельним лише фізичній системі, яка має пам'ять. Зараз багато фізичних систем мають пам'ять. Наприклад, магніти мають пам'ять. Отже, фізичні системи, доволі далекі від життя, мають пам'ять. Можливо, кристали наділені пам'яттю, а магніти мають пам'ять, бо вони, мабуть, кристали. Здається, що у всіх кристалів так чи інакше є пам'ять про свою історію. Вони більш крихкі, оскільки при утворенні (making) кристалів і подібних речей трапилися еволюційні події (developmental events). Отже, ми можемо говорити про пам'ять у фізичному сенсі. І цілком зрозуміло, що, якщо паралелізм має рацію, то пам'ять у суб'єктивному сенсі у кращому випадку може з'явитися там, де є пам'ять у фізичному сенсі, а отже, не може з'явитися на рівні електронів чи атомів — у кращому випадку на молекулярному рівні.

Запитувач 4: Чи могла б Ваша теорія зробити так, що Фрейдівське формулювання Едіпового комплексу чи Едіпової теорії, сигналізувало б кінець впливу Едіпового комплексу на життя людини? Інакше кажучи, Ваше знання Едіпових тенденцій робить так, що ми зараз вживаємо заходів проти них, а це означало б, що третій світ здійснює докорінний вплив на другий і перший світи?

Поппер: Якщо хочете. Однак, я б сформулював це зовсім інакше, тому що я не фрейдист. Я б сказав, що теорія Фрейда *страшенно* вплинула на світ 2. Я думаю, що теорія Фрейда є однією з тих хибних теорій, які, якщо в них вірити, стають частково істинними. Але незалежно від того, чи сформулюєте ви це так чи по-своєму, я б сказав, що психоаналітична теорія має дуже значний вплив на світ 2. Із цим у всякому разі ми погоджуємося. Я справді вважаю, що, надмірно багато говорячи про секс, ми надто наголошуємо на ньому. Чим більше про нього говорять, тим більшою буде його роль у житті. Це певний вплив третього світу на другий.

Запитувач 5: Чи сказали б Ви, що ми можемо говорити про Я і повну свідомість як про одне й те саме для досягнення цих цілей?

Поппер: Так.

Запитувач 5: Я залежить від третього світу, який залежить від мови. А мова закладена генетично. Але у своїй другій тезі Ви також стверджуєте, що Я залежить від певного нюансу — скажімо, існують певні теорії у третьому світі, і ви згадали простір, час, фізичні об'єкти

та людей і таке інше. Але потім Ви кажете у тезі 5, що ми не підвладні якійсь конкретній теорії третього світу. Тож, тепер Ви могли б стверджувати, що мова як загальна структура є генетично обумовленою, але що жодна конкретна об'єктивация в мові не є генетично закладеною, і, отже, усьому цьому навчаються...

Поппер: Можливо, деякі і є. Треба сказати, що ідея фізичних об'єктів, тобто ідея зовнішнього світу з певними інваріантами в ньому, найімовірніше, генетично обумовлена. У тварин це вже є, і було протягом багатьох мільйонів років. Так що, імовірно, це генетично обумовлено. Як ми знаємо, тварини під час руху остерігаються від зіткнення зі скелями. Так що в них є здогадка щодо цього, і, ймовірно, це обумовлено генетично. Деякі з цих теорій генетично обумовлені. Візьмемо інший приклад: ми знаємо, що тварини та рослини мають внутрішній годинник, і тому існує генетично обумовлене *відчуття часу*. Але також майже напевно не існує генетично обумовленої *теорії часу*. Під цим я маю на увазі таке. Тварини, наскільки нам відомо, не усвідомлюють себе протяжними в часі в минуле. У них є спогади, але спогади просто змушують їх діяти по-різному. Або, можливо, у них є образи, що з'являються уві сні, або щось в цьому роді. Але в них немає усвідомлення себе (consciousness of themselves) як таких, що простягаються назад у минуле, як це є у нас. В ідеї Я ця теорія є вродженою. Так що ця теорія, ймовірно, не є генетично обумовленою. Але частина теорії тіла, як мені здається, генетично обумовлена.

Запитувач 5: Але що, якщо ця теорія виявиться хибною? Чи можливо таке, щоб ця теорія виявилася хибною?

Поппер: Так, теорія є хибною, якщо ви кидаєте людину в море. Вона спробує вхопитися за щось тверде, але в неї не вийде. Інстинктивно вона спробує схопитися за що-небудь, але в неї це не вийде. І тому теорія виявляється хибною. У морі немає твердих тіл, і генетично обумовлена теорія твердих тіл і значення твердих тіл для неї зникне. Точно так само, звісно, якщо ви кидаєте її в порожній простір, як ми можемо зробити зараз. Якщо змусити її вийти в космос у скафандрі без підготовки, вона спробує вхопитися за що-небудь тверде, але, напевно, не досягне мети. Отже, теорія є генетично обумовлена, але в певних ситуаціях може виявитися хибною.

Запитувач 5: І в такий спосіб ми можемо розвинути пластичну регуляцію? Чи не можемо ми...?

Поппер: Звісно, космічний мандрівник уже скоректував теорію. І якщо він був у належний спосіб натренований, то корекція навіть стане частиною його набору схильностей (dispositional outfit).

Запитувач 6: І чи спричиняє це також визнання того, що, якщо відбулася мутація, яка вилучила ці гени з її тіла, то це буде збережено?

Поппер: Ми не знаємо, що відбувається при мутації. Будь-що може статися при мутації. Мутація може бути летальною.

Запитувач 6: Але та мутація, яку він [мандрівник] не буде застосувати, та мутація, що виникає і ліквідує генетичний матеріал, який він більше не використовує, і фактично тренується всупереч йому, — така мутація, швидше за все, буде прийнята?

Поппер: Вона може бути прийнятою. Як я вже сказав, у процесі мутації може статися все, що завгодно. Вона може бути позитивною, може бути негативною. Деякі мутації можуть зустрічатися частіше, ніж інші. Але може статися все, що завгодно, і дещо може бути хорошим, а дещо — поганим. Я відповів? Ні? Тоді я не зовсім зрозумів ваше питання.

Запитувач 6: Я намагаюся уявити (visualize) деякі ефекти, які можуть здійснити космічні подорожі й інші незвичайні форми досвіду на структуру людини. І, згідно з вашою теорією, поведінка первинна, а за нею слідує мутації. Це, ймовірно, призведе до широкого спектру припущень. Ні?

Поппер: Ні. Дивіться, я не кажу, що поведінка первинна, а мутація наслідуює приклад. Що я кажу, так це те, що *відбір* мутації наслідуює приклад. Мутація може трапитися в *будь-який* момент. Мутації відбуваються *постійно*. Але *відбір* мутації буде сильно залежати від прийнятої поведінки. Ви розумієте? Так що, можливо — мислимо, — що, коли космічні подорожі стануть більш загальноприйнятими, буде відібрана якась мутація, яка покінчить з нашими очікуваннями від тіла. Проте багато чого мало б статися, перш ніж вони будуть відібрані. Космічна подорож мала б стати досить універсальним явищем, перш ніж такого роду речі могли б мати генетичні відмінності.

Запитувач 7: Сьогодні деякими фізіологами та фізиками проводяться експерименти, у яких вони вчать щурів пробігти по лабіринту, потім вбивають щурів, виймають їх мізки, подрібнюють їх і виділяють РНК, а потім вводять її іншим щурам. І вони пробігають лабіринтом у такий

же спосіб. Як Ви відповісте на це з позиції того виду фізикалізму, який Ви критикували раніше?

Поппер: Перш за все, як ви, напевно, знаєте, ці експерименти піддалися жорсткій критиці. Але давайте припустимо, що вони мають рацію. Це означало б, що там, де я говорю про занурення в підсвідомість, розвивається відповідна хімічна реакція. Ось що означають ці експерименти. Інакше кажучи, якщо щось занурюється в несвідоме — я сказав, занурення у фізіологію, наразі фізіологія може бути хімією, — тому я б не сказав, що це в якийсь спосіб впливає на мій погляд. Але я трохи сумніваюся в цьому. Я не думаю, що експерименти досить однозначні. Проте я б не дуже здивувався, тому що в якийсь спосіб щось має бути носієм цих засвоєних шаблонів (learned patterns), і це може бути хімія тіла так само добре, як і будь-що інше. Тільки якщо це хімія — певні великі молекули чи що завгодно, — тільки тоді це можна було б вводити іншим тваринам. Звісно, це цілком можливо, але, як я вже сказав, усе почалося з цих експериментів з плоскими червами...

Запитувач 7: Я думаю, що це цікаво, й експеримент насправді є справою імпринтингової інформації⁹, що і цікавить цих людей. У місті є фізик, який займається цим.

Поппер: Що мені слід сказати? Цілком може бути, що це настільки просто, як і все те. Також цілком може бути і так, що все набагато складніше, і що ви не можете це вводити. Ми не знаємо. Можливо, що ці речі частково передаються у такий спосіб, а можливо, і ні.

Запитувач 8: Я хотів би прояснити значення поняття «структура цілі»¹⁰, тому що, здається, існує два значення ідеї структури цілі, одне з яких було б майже дублюванням мутації, тоді як інше — просто поглинанням мутації. У першому випадку ви маєте справу з відхиленням від системи поведінки, причому майже повним, яка діяла б, принаймні, у такий же спосіб, як діяла б мутація. І це здається більш вільним. Це відчуття «структури цілі» здається більш вільним. У другому випадку у вас є поглинання мутації в термінах поліпшення умов, чи самого навколишнього середовища, за допомогою будь-якої

⁹ Імпринтинг (відображення) — це спільний для тварин і людей цілісний психофізіологічний механізм, що забезпечує вибіркиму фіксацію в пам'яті значущої зорової, слухової та ін. інформації.

¹⁰ К. Поппер використовує вирази «preference structure» й «aim structure» як синоніми. Тут у нього йдеться про «цілі» організму як внутрішній тиск природного добру, що походить від самого організму та його уподобань, хоча й може трансформуватися під тиском зовнішніх умов.

теорії вдосконалення, як-от виживання найсильніших або іншої. Чи сумісні ці два значення поняття «структура цілі»? Або вони більш ніж сумісні? Можливо, вони доповнюють один одного?

Поппер: Якщо я добре вас розумію, ви хочете відокремити структуру цілі, яка була генетично закріплена, від структури цілі, яка є лише різновидом нової поведінки. Давайте знову візьмемо мій приклад із дятлом. Я припускаю, що те, що сталося в розвитку дятла, це те, що, з тієї чи тієї причини, виникла якась проблема, і у відповідь на цю проблему дятел змінив своє уподобання в їжі (taste for food). Розвинувся новий пріоритет стосовно нового виду їжі. Тепер можуть статися дві речі. Цей новий пріоритет може стати генетично закріпленим. Інакше кажучи, певні мутації, ймовірно, з анатомічними ефектами на мозок — я не знаю, але щось подібне, — може спричинити тривалу зміну уподобання. Інша можливість полягає в тому, що нічого подібного не трапляється, а тільки можливе розширення спектру ймовірної поведінки. Тобто на деякий час цьому надається перевага, але пізніше — ні. Тож, виникає питання спеціалізації чи відсутності спеціалізації. Якщо існує спеціалізація, то існує ймовірність того, що ця спеціалізація супроводжується закріпленням — генетичним закріпленням. Це той випадок, коли поведінка є ініціатором (spearhead) мутації. Думаю, що це також той випадок, коли ми могли б сказати, що, хоча тварина може бути максимально пристосованою (extremely fit), вона, ймовірно, не переживе різких змін у навколишньому середовищі через закріплення. Якщо ситуація призводить більшою мірою до поширення можливої поведінки — інакше кажучи, до більшої пластичності регуляції, — то вона скоріше є протилежною, а саме робить тварину здатною пережити навіть досить радикальні зміни. Це є більш-менш відповіддю на ваше питання? Отже, є дві можливі зміни у структурі цілі, обидві починаються в однаковий спосіб — а саме, у цьому випадку зі зміною уподобання, — але одна може стати генетично закріпленою, а інша — ні. Так ось, я думаю, що дуже примітно відносно людини те, що, хоча мова здається генетично закріпленою, практично жоден із розроблених нами екзосоматичних інструментів, мабуть, ні найменшою мірою не закріпився генетично. Отже, у цьому сенсі мова фактично призвела до великого розширення можливих поведінкових ролей, а не до їх звуження. І це здається мені одним із вирішальних факторів в еволюції людини. Здається, не може бути мислимого способу, яким мова завдає нам шкоди, оскільки те, про що ми говоримо, і те, як ми це використовуємо, залишається відкритим для нас. Однак, існує багато

мислимих способів, якими мова нам допомагає. І зокрема, ймовірно, це запобігло подальшому закріпленню. Я не знаю, як це буває. У всякому разі, це не призвело до подальшого закріплення.

Запитувач 8: Хіба немає чого-небудь між цілями, які визначаються мовою, і цілями, які, скажімо, можливо, розуміються просто в термінах розширення пластичності регуляції? Я маю на увазі теорію Мамфорда про машини, що передують мові. Л. Мамфорд говорить про машини і зазначає, що вони передують мові. Я з ним не згоден.

Поппер: Я думаю, що це майже напевно неправда.

Запитувач 8: Так, але мені було цікаво, як би Ви відповіли на це конкретне питання? Він помістив би машини десь між цілями, які визначаються мовою, і цілями, які є простими мутаціями чи контрольованою експансією. А між ними він би поставив...

Поппер: Я думаю, що все говорить на користь того, що машини з'являються дуже пізно, особливо, якщо врахувати, що навіть найпростіша машина не демонструє жодних ознак генетичного закріплення. Це вказує на те, що вони з'являються дуже пізно. Тому я думаю, що ця теорія явно хибна. А мова є генетично закріпленою, так що вона, ймовірно, набагато старша будь-якої машини. Тож, ми маємо спочатку, напевно, мову. А з людською дескриптивною мовою ми маємо колосальну еволюцію уяви завдяки можливості розповідати історії (story-telling). І звідси, на мою думку, ми можемо тепер зрозуміти можливість широкого спектру інструментів, або машин, якщо ви їх так називаєте, які абсолютно по-різному пристосовуються до навколишнього середовища. Одним із найбільш цікавих прикладів високорозвинених машин є приклад ескімосів. Інструменти ескімосів надзвичайно спеціалізовані. Ескімоський гарпун, ескімоський каяк, — усе це надзвичайно складно. Каяк — це майже підводний човен. У ньому можна перевернутися й опинитися під водою тощо. Усе це надзвичайно розвинене. Але, звісно, ніщо з цього не має генетичної основи. Усе це ґрунтується на традиції, дуже відрізняється від машин, якими користуються всі інші етноси (races), і значною мірою спеціалізоване для конкретного середовища, у якому живуть ескімоси, і у якому вони жили не дуже довго, наскільки нам відомо. Отже, це показує пластичність цієї сфери і вказує на те, що Л. Мамфорд помиляється.

Запитувач 8: Я б припустив, що, хоча він засновує свої аргументи на емпіричних доказах, він більше говорить у принципі — можливо,

через переконання, що сама мова може бути інструменталізована, навіть інструменталізована на самому базовому рівні, — про теорію, яка також була висунута в інших колах.

Поппер: Звісно, я *також* думаю, що мова — інструментальна. Вона не *просто* інструментальна, а *суто* інструментальна. Інакше кажучи, немає сумніву в тому факті, що теорії інструментальні. Проблема інструменталізму проти нон-інструменталізму полягає не в тому, чи є теорії інструментальними, а в тому, чи є вони *тільки* інструментальними та нічим іншим. Тому я б погодився тут з інструментальним характером теорій, але я б сказав, що вони також є чимось іншим. Є уточнюючі питання?

Запитувач 5: Я хотів задати інше питання — можливо, занадто тривіальне. Я хочу запитати, на цій схемі, як би Ви описали взаємодію цих трьох рівнів у роботі кваліфікованого лікаря, який діагностує проблему?

Поппер: Насправді завтра на семінар приїде група лікарів, так що, можливо, ми зможемо обговорити це там. Але так чи інакше, у цьому випадку загалом зрозуміло, що майстерність лікаря значною мірою є справою світу 3. Майже повністю, особливо в діагностиці. Хоча хірург, наприклад, володіє цим також у майстерності своїх пальців — так би мовити, на кінчиках пальців — і хоча діагностика може стати в деяких лікарів навіть частково несвідомою і майже інстинктивною. Я знаю, що є деякі лікарі, які, заходячи в палату, можуть, так би мовити, «відчутти запах» діагнозу. У них є якесь відчуття цього. Але це не так важливо. Насправді важливим є те, що діагностика — це майже повністю майстерна справа спроб і помилок (skilled trial-and-error affair). Інакше кажучи, це справа спроб і помилок, що здійснюється систематично — наскільки багато роблять спроб і помилок; далеко не всі вони випадкові — згідно з планом, який сам по собі розвинувся зі спроб і помилок. Лікар засвоює свого роду програму питань, які потрібно поставити. Необхідно задати кілька дуже загальних питань щодо віку тощо, а потім кілька конкретних питань про те, де відчувається біль і що не так з пацієнтом, і так далі. І за певною схемою деякі речі виключаються. Головним чином це питання щодо усунення помилок — систематичного методу усунення помилок, якому навчаються із книг чи у клініці. За допомогою систематичного методу спроб і помилок та спеціального систематичного методу усунення помилок він потім приходиться до невеликої кількості можливостей. І з цього моменту

процес, як правило, знову зводиться до усунення однієї можливості за іншою з невеликої кількості, скажімо, через аналіз крові, чи що б це не було. А тоді залишається діагноз. Так ось, звісно, усе це передбачає, що фізіологія людини досить проста. Інакше кажучи, якщо вона не є такою простою, як очікувалося, то діагностика буде помилковою — що може трапитися. Процес приблизно такий. У цьому процесі деякі з методів усунення самі по собі стають майже диспозиційними, якщо вони часто застосовувалися. Однак, тільки світ 3 призвів до того, що річ стала диспозиційною, тобто світ 3 разом із тренуванням (routine), як із велосипедом.

Переклад з англійської Власова Никити, Пенцаль Марії, Айзенберг Валерії за наук. ред. О.Є. Оліфер та О.П. Панафідіної.

Надійшла до редакції 21 липня 2022 р.

 <https://doi.org/10.31812/apm.7620>